
Boekbesprekingen

Wim J. van Binsbergen: **Religious Change in Zambia – Exploratory Studies**. Kegan Paul International, London (Monographs African Studies Centre, Leiden), 1981, 423 pp.

In tegenstelling tot wat de titel wellicht doet vermoeden, geeft dit boek geen historisch overzicht van veranderingen in de religie, zoals die zich voltrokken in Zambia. Dit lag ook niet in de bedoeling van de schrijver. De ambitie van Van Binsbergen is het ontwikkelen van een integrale systematische theorie over de relatie tussen religie en maatschappij en hun verandering. Het boek, oorspronkelijk een proefschrift, toont de theoretische en methodische zwerftocht van de auteur, die momenteel hoofd is van de afdeling Politieke Ontwikkelingen en Geschiedenis, van het Afrika-Studiecentrum te Leiden.

De publikatie bestaat uit zeven artikelen over religieuze veranderingen in Zambia, die tussen 1972 en 1979 werden gepubliceerd. Een, nieuw geschreven, inleidend hoofdstuk geeft inzicht in de theoretische ontwikkeling die de auteur heeft doorgemaakt. Van Binsbergen probeert de bestaande gegevens over religie in Zambia, alsmede die van zijn eigen veldwerk, opnieuw te rangschikken en te interpreteren. Zijn eerste interpretatie is nog gebaseerd op het structureel-functionalisme. Zijn volgende artikelen zijn bedoeld om de gegevens te historiseren, waarbij zijn gedachtengang veel overeenstemming vertoont met de 'intellectualistische theorie' van Robin Horton. De ontevredenheid met deze theoretische constructie maakt dat hij meer materiële aspecten bij de verklaring betreft. Aan het eind van zijn 'zwerftocht' zoekt hij toenadering tot theorieën over de articulatie van produktiewijzen zoals die door Franse marxisten zijn ontwikkeld.

In zijn eerdere analyse veronderstelde hij dat voorouderverering, ziekteculten, 'heersersculten', etcetera, verschijnselen waren die gekarakteriseerd konden worden als 'overblijfselen' van oudere vormen van religie. Dit zou onder andere blijken uit hun geografische spreiding. Deze analyse vertoonde echter een grote mate van inconsistentie, vooral ten aanzien van hun organisatievorm, hun overlevingskansen en de bovengenoemde geografische spreiding. In zijn huidige analyse laat Van Binsbergen zien dat de verschillende vormen van religie een afspiegeling zijn, samenhangen met en vaak zelfs onderdeel uitmaken van verschillende produktiewijzen.

De oudste aan te wijzen produktiewijze is de domestieke produktiewijze. Deze kent als basistegenstelling de dominantie van de ouderen over de jongeren ten aanzien van de regulering van de produktie en reproductie. De voorouderverering maakt van deze produktiewijze een belangrijk onderdeel uit. Van Binsbergen beschrijft hoe aan het begin van de 19e eeuw immigranten een tribulaire produktiewijze deden ontstaan, die zich 'voedde' met het surplus van de domestieke produktiewijze. De centrale tegenstelling bij deze produktiewijze was die tussen de heersers en de lokale gemeenschappen. Via de lange-afstandshandel werden de domestieke en tribulaire produktiewijzen gekoppeld (gearticuleerd) aan de

handelskapitalistische produktiewijze. De 'heersersculen' sluiten geheel bij de logica van de tribulaire produktiewijze aan. De oplegging van de koloniale wetgeving maakte voor een groot gedeelte een eind aan deze situatie. Langzamerhand verdween de situatie dat de domestieke produktiewijze gekoppeld was aan de tribulaire en handelskapitalistische produktiewijze. Nu ontstond er een koppeling tussen de domestieke en de (opkomende) industrieel-kapitalistische produktiewijze via de circulaire arbeidsmigratie.

Zagen we bij de voorouderverering en de 'heersersculen' een ('klassieke') correspondentie tussen produktiewijze en religie, na het ontstaan van een 'articulatie' van domestieke en industrieel-kapitalistische produktiewijze ligt dit minder eenvoudig. Weliswaar zijn kapitalisme en christendom met elkaar verbonden en hebben missie- en zendingsonderwijs een belangrijke rol gespeeld bij de opleiding van de arbeidskrachten voor de kapitalistische produktiewijze, maar tegelijkertijd heeft het christendom (evenals de islam) ook een rol gespeeld in het antikolonialisme. Nog gecompliceerder ligt het bij de ziekteculten, die Van Binsbergen uitvoerig behandelt. Zij zijn geen aspect van een bepaalde produktiewijze, maar van de 'articulatie' tussen produktiewijzen. Zij bevatten elementen van zowel de urbane industrieel-kapitalistische als van de rurale domestieke produktiewijze. Paradoxaal genoeg zetten zij zich af tegen de produktiewijzen die de sociale formatie vormen en zijn tegelijkertijd een bevestiging van hun 'articulatie'. Dit laatste door hun specifieke organisatievorm.

Antihexerijbewegingen en onafhankelijke kerken, bijvoorbeeld het Wachttorengenootschap en de uitvoerig beschreven Lumpa-kerk, noemt hij vormen van *superstructurele reconstructie*. Volgens Van Binsbergen wordt in perioden van snelle verandering de relatieve autonomie van de infrastructuur en superstructuur duidelijk. Zij raken enigszins van elkaar 'los', hetgeen tot vervreemdingsverschijnselen bij de participanten kan leiden. In deze situaties zullen mensen proberen de breuk tussen infra- en superstructuur te herstellen door superstructurele reconstructie (en in mindere mate door wijziging van de infrastructuur). Bovengenoemde religieuze bewegingen zijn vormen van zo'n superstructurele reconstructie, die hij ook wel als een ideologische vorm van klassenstrijd omschrijft. De genoemde bewegingen verzetten zich tegen de 'articulatie' en het proces van klasseformatie, *peasantization* en proletarisering. Zij verheerlijken de rurale gemeenschap en pogen de domestieke produktiewijze in ere te herstellen. Het Zambiaanse nationalisme en humanisme beschrijft hij als een urbane en proletarische vorm van superstructurele reconstructie.

Van Binsbergen geeft aan dat er, zoals hierboven beschreven, drie mogelijkheden van religieuze reactie op het 'articulatie'proces zijn: de '*eenvoudige*' correspondentie tussen de religieuze innovatie en de seculaire aspecten van de nieuwe, dominante produktiewijze; een *dialectische correspondentie*, waarbij de totale 'articulatie' structuur positief gereflecteerd wordt, terwijl iedere produktiewijze die hiervan deel uitmaakt negatief beoordeeld wordt; een *dialectische compensatie*, waarbij de totale 'articulatie'-structuur negatief beoordeeld wordt, hetgeen vaak leidt tot een idealisering van één van de produktiewijzen. Van Binsbergen wijst erop dat deze reacties overeenkomen met de drie trefwoorden van Schoffeleers: berusting, symbolische ambivalentie en protest.

Van Binsbergen doet het enigszins voorkomen alsof zijn theoretische ontwikkeling ter verklaring van religieuze veranderingen een volstrekt logische is. De vragen die hij zich in het begin stelde en probeerde te beantwoorden zou hij nu op een meer bevredigende manier kunnen beantwoorden. Dit is toch niet geheel juist. In zijn eerste artikelen probeert hij vooral te verklaren hoe het religieuze *denken* zich wijzigde onder veranderende omstandigheden. In deze analyse staat hij niet ver af van Horton. Ten aanzien van ziekteculten benadrukt hij bijvoorbeeld de overgang van particularistische geesten (vaak voorouders) naar universalistische geesten en goden die als veroorzakers van ziekte en ongeluk worden

aangewezen. In zijn latere artikelen behandelt hij veel meer de *organisatorische* aspecten van de culten en religieuze stromingen. Zo benadrukt hij dat de organisatievorm van de ziekteculten een 'articulatie'-vorm is tussen de stedelijke industrieel-kapitalistische produktiewijze en de rurale domestieke produktiewijze; die zou sommige mensen (meestal vrouwen) een mogelijkheid bieden tot enige economische zelfstandigheid. Deze benadering, dat moet ik hem nageven, geeft een veel duidelijkere kijk op de religieuze vernieuwingen zoals die zich voltrokken, dan zijn eerdere analyses. De auteur komt dan ook uit op het standpunt dat de marxistische benadering superieur is aan de door hem eerder toegepaste modellen.

De koppeling van organisatie met religieus denken is echter minder duidelijk, zeker als Van Binsbergen uitgaat van de dominantie van het materiële over het ideologische. In het denken over de oorzaken van ziekte valt mij namelijk op dat er slechts een schaalvergroting is opgetreden van particularistische geesten naar universalistische geesten. Als oorzaak van ziekte blijft men echter een geest aanwijzen; Van Binsbergen beschrijft geen overgang naar een biomedische verklaringswijze van ziekte. Hij beweert dan ook dat de eerder door hem toegepaste modellen niet onbetekenend zijn maar een zekere heuristische waarde blijven bezitten. Deze niet-marxistische modellen zouden zijns inziens na herformulering in het model van de 'articulatie' van produktiewijzen ingepast kunnen worden. Analooq aan de 'articulatie' van produktiewijzen zouden we de benadering van Van Binsbergen wel een 'articulatie' van analyse-wijzen kunnen noemen. Dit neemt echter niet weg dat zijn verschillende verklaringswijzen, zoals hij die in de loop der tijd heeft ontwikkeld, wel steeds een ander aspect moeten verklaren. Zelf wijst hij op het gemis van een marxistische theorie van symbolen, terwijl zijn poging om althans op theoretisch niveau toch tot een integraal geheel te komen, een praktische uitwerking mist. Dit was waarschijnlijk ook niet de bedoeling van dit boek, zodat we mogen hopen op toekomstige bijdragen over dit onderwerp.

Het werk dat Van Binsbergen heeft verricht geeft een goed inzicht in de religieuze veranderingen die zich voltrokken in Centraal-Afrika. Het boek is geen snelle kennismaking met de Centraalafrikaanse religies. Wel geeft het een goed overzicht van de theoretische en methodologische problemen die men moet overwinnen, wil men een beter inzicht verwerven in de geschiedenis van religieuze verandering. Deze verzameling artikelen biedt veel stof tot discussie over de relaties tussen religie en maatschappij. Het is echter jammer dat de auteur een voorkeur lijkt te hebben voor ellenlange zinnen. Vooral bij theoretische uiteenzettingen dreigt de tekst soms in een woordenbrij te veranderen.

Het is moeilijk Van Binsbergen op theoretisch vlak te bekritisieren, aangezien hij zichzelf voortdurend bekritiseert. Dit laatste is tegelijkertijd het aantrekkelijke aan dit boek. Zijn zelfkritiek (soms vermengd met enige zelfvoldaanheid) strekt zich ook uit tot de theoretische verklaring waar hij uiteindelijk bij uitkomt. Vast staat dat hij met deze studie een uiterst belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de theorievorming over maatschappelijke en religieuze verandering.

Cor Jonker

Peter Geschiere: *Village Communities and the State; Changing Relations among the Maka of Southeastern Cameroon since the Colonial Conquest*, Kegan Paul International London, (Monographs African Studies Centre, Leiden) 1982, 512 pp.

In het zuidoosten van Kameroen, in de noordelijkste rand van het Centraalafrikaanse regenwoud, wonen de Maka. Ten tijde van dr. Geschieres veldwerk (1971-1973) waren zij ongeveer 60.000 in getal. Geschiere bespreekt de machtsverhoudingen in Maka-dorpen, zoals die zich sinds het einde van de vorige eeuw ontwikkeld hebben. Eerst geeft hij een

beeld van de relaties in de betrekkelijk kleine dorpen (zelden meer dan 100 inwoners) vóór de komst van de Duitse veroveraars; vervolgens behandelt hij de Duitse en Franse koloniale periode. In het derde en vierde deel krijgen de verhoudingen onder de Maka in het moderne Kameroen de meeste aandacht.

Geschiedes politiek-antropologische benadering wordt gekenmerkt door tenminste de volgende aspecten: (a) het analyseren van politieke arena's als spanningsvelden die gevormd zijn door accumulatie- en nivelleringsprocessen; (b) de systematische vergelijking van tribale met externe politieke arena's; (c) het analyseren van de 'ideologische schaduw-wereld' en haar betekenis voor de verhoudingen binnen de politieke arena's. In deze 'schaduw-wereld' nemen pseudo-wetenschappelijke theorieën over de onzichtbare krachten die de wereld sturen, en over aard en werking van 'het boze', een belangrijke plaats in.

(a) *Accumulatie en nivellering*. De Maka zijn patrilineair en virilokaal. Patrilineages vormen de moleculen waaruit de maatschappij is opgebouwd. Deze groepen van agnaten wonen bijeen, waardoor zij machtsblokken binnen de samenleving kunnen vormen. Aanhangers van de 'fraternal interest group theory'¹ verwachten dat dergelijke samenlevingen een hoog niveau van agressie zullen vertonen, terwijl de openlijke waardering voor daden, die van geldingsdrang getuigen, er groot zal zijn. Dat blijkt inderdaad zo te zijn. Alleen onder lineagegenoten was geweldpleging verboden, maar kwam niettemin met enige regelmaat voor. Buiten de lineage sloeg men er vrolijk op los. Ruimere verwantschapsbanden (clanlidmaatschap), of banden van aanverwantschap, bleken onvoldoende sterk om vechtlustigen ervan te weerhouden met elkaar op de vuist te gaan. Zelfs tussen naburige lineages bestond de dreiging van geweld. Tegenwoordig kan dit niet meer op grote schaal gebeuren. Maar de 'kleine agressie', het elkaar naar de keel vliegen bij ernstige meningsverschillen, lijkt met enige regelmaat voor te komen. Zelfs bij begrafenissen, en soortgelijke 'verzoeningsinstituten', kruipt het bloed vaak waar het niet gaan kan en breken er toch gewelddadigheden uit. Men legt een uitgesproken waardering aan de dag voor personen die zich doen gelden. Over dorpsvergaderingen deelt de auteur ons mee dat deze snel kunnen ontaarden in confrontaties tussen redenaars, die het karakter van bokswedstrijden aannemen. Deze palavers verlopen vaak stormachtig, waarbij enkele notabelen, 'de kampioenen', het bijzonder bont maken. Geschiere (p. 53) wijst met nadruk op het sterke belang dat in deze cultuur gehecht wordt aan individuele prestaties. Er bestaat bijvoorbeeld bij de notabelen een obsessie met titels, een voorliefde voor snorkende retoriek en andere agressieve middelen die moeten dienen om palavers te domineren.

Tegelijkertijd vertoont de Maka-samenleving een egalitair aanzien en zijn nivellerende processen aan het werk. De Maka getuigen regelmatig van hun geloof in de fundamentele gelijkheid van alle volwassen mannen (p. 214). Zo iets valt ook wel te verwachten in een maatschappij met 'open hulpbronnen', waar iedere man over voldoende land voor zijn voedseltuinen beschikt. Ook voor de aanleg van koffie- en cacaoplantages kan nog steeds bos in ontginning genomen worden. Wie een ruzie ondragelijk vindt, kan op een andere plaats opnieuw beginnen. Van betekenis is natuurlijk ook dat men voor het oogsten van handelsgewassen geen landarbeiders inhuurt. Van pacht, *sharecropping* of verkoop van grond heeft men nog niet gehoord. Toch, met hoeveel recht de schrijver op de nivellerende processen wijst, het egalitaire karakter van de Maka-samenleving is weinig imponerend. Twijfels daaraan worden bijvoorbeeld opgeroepen door Geschieres mededeling dat leden van de numeriek sterkste lineage meer kansen hebben op verkiezing tot dorpshoofd. Het zwak egalitaire karakter verraadt zich vooral in de mogelijkheden die deze cultuur aan ambitieuze mannen biedt. In sterk egalitaire maatschappijen onderneemt men actieve pogingen om de afstand tussen succesvollen en de rest van de gemeenschapsleden drastisch

te verkleinen. Fortuinlijken lopen dan risico's uit de gemeenschap gestoten te worden. Bovendien is de hekserijbeschuldiging in dat type maatschappijen (de superegalitaire) een directe bedreiging van of het leven van de beschuldigde, of van diens vitale belangen. Het hekserijgeloof is dan een onversneden 'filosofie van het kwaad'. In de superegalitaire maatschappij tolereert men geen distinctiemiddelen, snoeverijen, en zeker geen fysieke agressie.

(b) '*De nieuwe blanken*'. Geschiere ruimt veel plaats in voor een discussie over de positie der 'intellectuelen', dat zijn al diegenen die op grond van een schoolopleiding in staat zijn geweest in de buitenwereld carrière te maken. Bijna elk Maka-dorp heeft één of meer van deze *évolués* voortgebracht. Soms gaat het om prominente beoefenaren van de vrije beroepen (doctoren) of om hoge ambtenaren en politici van nationale betekenis. Vaker betreft het functionarissen van bescheidener statuut. Het inkomen van deze 'intellectuelen' is gemiddeld tien maal hoger dan dat van de rijkste koffie- en cacaoboeren. De Maka proberen de 'intellectuelen' te gebruiken voor bemiddeling met het overheidsapparaat. Soms lukt dat, maar vaker weigeren de 'intellectuelen' deze rol van politiek makelaar op zich te nemen. De dorpsbevolking noemt ze dikwijls 'de nieuwe blanken', daarmee aangevend dat deze functionarissen in een andere wereld leven en dat zij over andere machtsbronnen beschikken. Zij staan buiten de dorpsgemeenschap, maar hebben toch niet zelden invloed op de dagelijkse besluitvorming. Doen zich in dorpspalavers moeilijke gevallen voor, dan geeft de stem van de 'intellectuelen' de doorslag. Om de betekenis van dit thema aan te geven heeft Geschiere aan het begin van zijn boek een palaver weergegeven waarbij de participanten niet tot besluiten konden komen, en ook niet in staat bleken uit te voeren wat reeds overeengekomen was. Rond de bouw van een school was een impasse ontstaan die niet doorbroken kon worden door de plaatselijke familie- en dorpschouwen. Enkele 'intellectuelen' namen toen de beslissing en bleken vervolgens over voldoende gezag te beschikken om de dorpelingen de school ook te laten bouwen.

(c) *De schaduwwereld*. Achter de wereld van palavers, redenaarsgeweld, gewelddadigheden en snoeverijen gaat een andere werkelijkheid schuil. Het is de wereld van de occulte krachten (*djambe*). Dit gebied omspannt een groot scala van bovennatuurlijke elementen: van het feest der verdorvenen, een heksensabbath waar menselijk vlees gegeten wordt, tot bovennatuurlijke medicijnen die een tovenaars als verdedigingswapens verkoopt. Het terrein van de *djambe* omvat dus vrijwel alles, van het meest perverse kwaad tot 'krachten' of 'wapenschilden' die de bedreigden kunnen gebruiken om zich mee te verdedigen. Niemand kan zich aan deze wereld onttrekken, of doen alsof men van *djambe* onkundig is, dat zou kwaadwillenden het idee geven met een zwakke tegenstander te maken te hebben. Kenmerkend voor het hekserijgeloof in deze maatschappij is het veelzijdige ervan, zowel puur destructieve als constructieve krachten maken er deel van uit.

Een beschouwing over de machtsverhoudingen in de Maka-samenleving is niet compleet zonder de gelijktijdige bespreking van deze 'schaduwstructuur'. Het is het noodzakelijke complement van de zichtbare wereld van hulpbronnen, politieke manoeuvres en confrontaties. Het toont de menselijke fantasie in actie; op basis van bestaande machtsverhoudingen worden de emotionele reacties van betrokkenen in kaart gebracht. Men voegt een nieuwe dimensie toe aan het machtspeel; in de fantasie van slachtoffers en overwinnaars zweven de participanten schijnbaar vrij door de politieke arena, links en rechts slagen uitdelend. Voortdurende speculaties over de betekenis van occulte krachten voor aardse confrontaties begeleiden de heimelijke discussies over de *djambe*. Dan blijkt dat deze 'spiegelwereld' niet geheel los staat van de laag bij de grondse wereld van machtsposities en intriges: hoe sterker

de aardse positie, hoe sterker de *djambe*.

Zo is het tenminste meestal. Want het blijft een 'vierde dimensie', waar de dingen anders kunnen lopen. Dit biedt dan meteen verklaringsgronden voor het wisselvallige van het politieke fortuin.

Belangwekkend is ook dat de 'intellectuelen', de 'nieuwe blanken', doorgaans niets te vrezen hebben van de *djambe* der dorpelingen. De afstand tussen de twee groepen is daarvoor te groot. Hieruit blijkt weer de juistheid van wat Evans-Pritchard eens voor de Azande heeft opgemerkt: het hekserijgevaar kan zich alleen richten tegen mensen die min of meer gelijke posities innemen. Eerst als een 'intellectueel' regelmatig en intensief contact met de dorpelingen aangaat kan het risico voor hekserij weer toenemen. Zo geeft de 'schaduwwereld' inzicht in de 'gewone' wereld: zowel 'intellectuelen' als dorpelingen beseffen dat de afstand tussen beide groepen, gemeten in machtsbronnen, zo groot is dat de wereld van de fantasie zich hier niet op reële wijze mee kan bezighouden.

Zoals gezegd, behoort de *djambe* tot op zekere hoogte tot het terrein van het publieke leven: iedereen krijgt ermee te maken; men bedreigt tegenstanders ermee. Vele vormen van *djambe* worden bovendien vrij algemeen aanvaard. Dit geeft het meteen een geheel ander cachet dan het hekserijgeloof zoals wij dat kennen uit superegalitaire maatschappijen. Zoals bijvoorbeeld de Surinaamse Djuka (cf. Van Wetering 1973a, 1973b). Bij de Djuka komt het praktisch nooit voor dat men in het openbaar pocht over zijn kennis van hekserijwapens; bovendien ondervinden dergelijke uitlatingen algemene afkeuring. Bij de Djuka is het rijk van de heksen geen katholiek universum waarin allerlei tendenties, kwaad en goed, een plaats kunnen vinden. Hekserij is verkeerd, redeneert de Djuka. Wie zich ermee bezighoudt bevindt zich op een hellend vlak; niets goeds valt van zulk een onderneming te verwachten. Bedreigingen met bovennatuurlijke machten betekenen een vorm van sociale zelfmoord in de Djukamaatschappij. De schaduwwereld van een egalitaire samenleving, zoals die van de Maka, is anders dan die van een superegalitaire (Djuka) maatschappij.

Geschiere en de neomarxisten. Dr. Geschiere heeft een bewonderenswaardig boek geschreven. Op heldere wijze presenteert hij zowel de basisprincipes van de sociale organisatie, als hun vervlechting. Dit gebeurt eigenlijk al in de eerste *case study* van het boek als de onzekere koers van de dorpsnotabelen geschetst wordt. Processen van machtsuitoefening en vernieuwing geven de dorpspolitiek een grillig verloop. Dan komen de 'intellectuelen' in actie en de dingen gaan gebeuren. Dorpspolitici en 'intellectuelen' strijden tegen de achtergrond van de schaduwwereld van occulte krachten, wapenschilden en aanvalswapens, als ging het om een aflevering van 'Star Wars'.

Nadrukkelijk kiest de auteur voor een theoretische benadering van neomarxistische signatuur. Hij blijkt daarbij vooral geïnspireerd door het werk van de Franse antropoloog Meillassoux, in mindere mate ook door diens collega Rey. Kenmerkend voor deze neomarxisten is hun aandacht voor de 'articulatie' of 'koppeling' van produktiewijzen. De kern van dit model kan men als volgt samenvatten. Binnen één maatschappij bestaan gelijktijdig twee of meer verschillende produktiewijzen. Deze zijn onderling verbonden. Als een vampier zuigt de sterkere produktiewijze de zwakke uit: 'overschotten' worden overgeheveld; arbeidskracht verdwijnt in dezelfde richting. Deze uitgangspunten richten het onderzoek op het ontstaan van die ongelijkheid en de precieze manier waarop het sterkere systeem het zwakkere uitzuigt.

Men vraagt zich alleen af of de auteur Meillassoux nodig had om dit boek te kunnen schrijven. Daar waar hij duidelijk het meest op hem steunt, in de hoofdstukken over de Duitse en Franse koloniale tijd, gaat het in feite om een (nuttige) imperialisme-theorie in een nieuw jasje (dominante versus ondergeschikte produktiewijzen in plaats van centrum

tegenover periferie). Wie tegenwerpt dat deze Fransen op het punt van het economische leven veel scherper kijken dan de aanhangers van de 'imperialismeschool' zou ik willen vragen nog eens na te denken over het voor deze richting zo belangrijke begrip 'domestieke gemeenschap' (of *société d'auto-subsistance*). Kan iemand mij duidelijk vertellen wat dat eigenlijk is? Ik vermoed dat het om een uiterst kneedbare materie gaat die overal voor gebruikt kan worden. En toch moet dat een sleutelgereedschap zijn voor het begrijpen van de 'tributaire produktiewijzen'. Van tenminste één ander sleutelidee van Meillassoux – de zeggenschap van de ouderen over jongeren door beheersing van het oogstsurplus – stelt Geschiere (p. 56) zelf dat dit eigenlijk niet zo goed opgaat voor de Maka. Wat ik mij wel kan voorstellen is dat Meillassoux voor Geschiere als een nuttige schoonmaakbacterie te werk is gegaan. Te eng functionalistische ideeën konden met gemak terzijde worden geschoven. De aandacht kwam vrij voor politieke en economische feiten als vertrekpunten voor sociaal onderzoek. Gevoeligheid voor processen die zich op nationaal en internationaal niveau afspelen kan bij veel antropologen verscherpt worden. De neomarxisten hielpen daaraan mee. Van Geschiere zelf kan gezegd worden dat hij een van de beste monografieën van de postfunctionalistische periode heeft geschreven. De behandeling van macht en ideologische schaduwwereld is van grote klasse.

1) Vergelijk Otterbein (1974) en Paige & Paige (1981)

Geraadpleegde literatuur

Otterbein, K. F., *The Anthropology of War*, in: J. J. Honigmann, *Handbook of Social Anthropology*, New York, 1974.

Paige, K. E. & J. M. Paige, *The Politics of Reproductive Ritual*. Berkeley, 1981.

Wetering, W. van, *Hekserij bij de Djuka: een sociologische benadering*. Academisch proefschrift, Amsterdam, 1973a.

Wetering, W. van, *Witchcraft among Tapanahoni Djuka*, in: Richard Price, *Maroon Societies: rebel slave communities in the Americas*. New York, 1973b.

H. U. E. Thoden van Velzen

W. F. L. Buschkens and L. J. Slikkerveer: **Health Care in East Africa. Illness Behaviour of the Eastern Oromo in Hararghe (Ethiopia)**. Van Gorcum & Comp., Assen, 1982, xv + 143 pp.

Ethiopië heeft ongeveer het geringste aantal moderne medische voorzieningen ter wereld, althans volgens de officiële statistieken die ons via de Wereldbank en de Wereldgezondheidsorganisatie bereiken. Wie op grond daarvan zou verwachten dat de weinige voorzieningen die er zijn overbelast zijn, heeft het mis. Er is sprake van een enorme onderbenutting van de bestaande – veel te lage – capaciteit. Het is deze paradox die Buschkens en Slikkerveer trachten te verklaren in hun studie om vervolgens tot aanbevelingen te komen.

Zij hebben onderzoek verricht in vijf dorpen ten zuiden van de stad Harar, bijna 500 km ten oosten van Addis Abeba en 200 km van de grens met Somalië. Het is het woongebied van ongeveer 2 miljoen geïslamiseerde Oromo, in de literatuur ook wel Galla genoemd. Het onderzoek duurde van augustus 1975 tot november 1977.

De auteurs komen tot de conclusie dat de gezondheidscentra in de streek naar schatting tien maal onder hun capaciteit werken. De verklaring wordt gezocht in een aantal barrières, aangeduid met de term afstand (*distance*). Op de eerste plaats is er de geografische afstand. Naarmate een dorp verder verwijderd ligt van een gezondheidscentrum neemt het aantal gebruikers af. Van de 84 geïnterviewde bezoekers van gezondheidscentra bleek meer dan de

helpt afkomstig te zijn van het dorp dat slechts 4 km van een centrum af lag. Toch laten mensen zich niet altijd afschrikken door lange afstanden, want de auteurs hebben tevens geconstateerd dat de cliënten van een bekende traditionele genezer *wel* van zeer ver kwamen. Afstand wordt pas een barrière als er weinig vertrouwen is in de betreffende dienst en dat is blijkbaar het geval met de rurale gezondheidsdiensten. Het is dan ook begrijpelijk dat een groot aantal patiënten direct een beroep doet op het verafgelegen stadsziekenhuis, waarin zij blijkbaar wel vertrouwen hebben, met voorbijgaan aan de rurale diensten.

Ten tweede is er de economische afstand. Patiënten blijken in de moderne gezondheidszorg veel duurder uit te zijn dan in de traditionele en zelfs de commerciële, informele, sector die tussen traditioneel en modern in ligt en wordt aangeduid als 'transitioneel systeem' of *shop medicine*. Tenslotte is er de 'socio-culturele afstand' waaronder een grote diversiteit van factoren schuil gaat. De auteurs wijzen op de gespannen verhouding tussen de islam en de – met het christendom geassocieerde – moderne gezondheidszorg. Die verhouding heeft wortels in de geschiedenis van de Oromo die zich onderdrukt voelen door de christelijke Amhara. Een andere factor is de arrogante houding van het medisch personeel. Een derde factor waar zij veel gewicht aan toekennen is de perceptie van ziekte en ziekteoorzaken en opvattingen over de meest effectieve behandeling (die vaak *niet* bij moderne gezondheidszorg gezocht wordt).

De auteurs besluiten hun studie met een groot aantal concrete aanbevelingen die alle moeten leiden tot een vermindering van de genoemde afstanden. Zij komen zelfs met een uitgewerkt voorstel voor een *pilot project* waarin die reductie van afstanden wordt toegepast en voortdurend geëvalueerd.

De studie bevat verder nog hoofdstukken over de historische en sociaal-culturele achtergrond van de Oromo, over het naast-elkaar-bestaan van drie gezondheidszorgsystemen (traditioneel, modern en transitioneel), over de dorpen waar het onderzoek werd uitgevoerd, over de gezondheidssituatie en over patronen van therapiekeuze. Zij vormen de – vrij lange – aanloop tot het eigenlijke onderwerp: waarom ondergebruik en wat kan eraan gedaan worden?

Voorop dient gesteld te worden dat de auteurs uitgaan van de overtuiging dat 'moderne' gezondheidszorg superieur is en dat het derhalve een goede zaak is een bijdrage te leveren aan een meer effectieve introductie en distributie van dit type gezondheidszorg. Hoewel zij zich een aantal malen in positieve termen uitlaten over aspecten van de traditionele geneeskunde, achten zij het blijkbaar niet nodig hun uitgangspunt aan het begin van het betoog te noemen, laat staan te verdedigen. Twijfels over de waarde van (bepaalde elementen van) *onze* geneeskunde worden niet ter sprake gebracht. De gebreken die eraan het moderne systeem kleven, zijn slechts bijkomstig. Het zijn tekortkomingen in de uitvoering ervan (organisatie, personeel); het systeem zelf lijkt inherent goed te zijn. Mijn belangrijkste kritiek op deze studie geldt dan ook dit al te zeer aanleunen tegen het dominante medische denken wat de auteurs ongetwijfeld verwijten van etnocentrisme zal opleveren. Uit gesprekken met de auteurs is mij gebleken dat deze beperking ook voortkwam uit hun opdracht: onderzoek te verrichten naar het gebrekkig functioneren van de moderne gezondheidszorg. Deze verklaring wordt in het boek echter niet genoemd.

Nog enkele korte opmerkingen. De bespreking van het zogenoemde 'transitionele' systeem valt positief te waarderen. Medisch sociologische/antropologische studies in de Derde Wereld hebben tot nu toe veel te weinig aandacht aan dit schemergebied van informele medische praktijken gewijd (zoals de verkoop en toediening door 'onbevoegden' van farmaceutische producten, inclusief injecteerbare). De bevindingen van Buschkens en Slikkerveer geven reeds een idee hoe omvangrijk dit gebied is, maar hoogstwaarschijnlijk is die omvang enkele malen groter dan zij suggereren. De 'recall'-periode van één jaar die zij

aanhouden in hun onderzoek is veel te lang om zich ook alle minder spectaculaire medische verrichtingen te herinneren. Dit is op overtuigende wijze aangetoond door Schulpen en Swinkels tijdens onderzoek in Kenia (Trop. & Geogr. Med. 1980: 340-9). Het valt te verwachten dat vooral verrichtingen in de traditionele sector tot deze minder spectaculaire categorie behoren. Hun aanbeveling voor onderzoek naar de kwaliteit en de omvang van het transitionele systeem is meer dan welkom.

Tijdens het onderzoek is gebruik gemaakt van kwantitatieve en kwalitatieve technieken, maar de belangrijkste conclusies blijken nagenoeg uitsluitend te berusten op analyse van kwantitatieve gegevens. De studie zou aan duidelijkheid en overtuigingskracht gewonnen hebben als ook kwalitatieve gegevens over het gebruik van moderne voorzieningen gepresenteerd waren. Het interpreteren van kwantitatieve gegevens is vaak een hachelijke en dubieuze onderneming. Anderzijds dient men wel te beseffen dat beleidsmakers nog steeds een uitgesproken voorkeur voor cijfers hebben.

Een laatste opmerking geldt de ontwikkeling die zich sinds 1977 voltrokken heeft. De vestiging van een zich socialistisch noemend regime zou bijvoorbeeld ingrijpende gevolgen voor de bereikbaarheid van medische voorzieningen gehad kunnen hebben. Het verbaast mij dat de auteurs in het geheel niet ingaan op deze kwestie, zelfs niet in een postscriptum. De lezer verneemt evenmin hoe de Ethiopische autoriteiten gereageerd hebben op de vrij gedetailleerde aanbevelingen.

Uit een mededeling van een van de auteurs is mij gebleken dat de Ethiopische overheid in 1982 positief gereageerd heeft op dit rapport, maar dat de uitvoering van het nieuwe onderzoek achterwege is gebleven, omdat Nederland niet bereid was dit te financieren. Over recente ontwikkelingen in de gezondheidszorg op het Ethiopische platteland lijkt vooral nog weinig met zekerheid bekend te zijn.

Hoewel ik moeite heb met de overheersend kwantitatieve benadering van het onderzoek en de onuitgesproken vooronderstellingen, ben ik van mening dat deze studie een schat aan waardevolle informatie verschaft. Ook de praktische gerichtheid beoordeel ik zeer positief, al kan ik op grond van de geboden informatie niet altijd vaststellen of alle aanbevelingen ook inhoudelijk consistent en verdedigbaar zijn en in het belang van de betrokkenen.

Sjaak van der Geest

Hugues C. Boekraad e.a. (red.): 'Verwantschap en produktiewijze', *Te Elfder Ure* 32 (themanummer), 256 pp., maart 1983.

Claude Lévi-Strauss: *Het gezin*, annex bij *Te Elfder Ure* 32 (in de reeks *Filosofie*), 59 pp.; beiden Socialistiese Uitgeverij Nijmegen, 1983.

In themanummers van zo'n 250 pagina's elk slaagt het tijdschrift *Te Elfder Ure* er steeds weer in een overzicht te geven van recente, meestal politiek-links georiënteerde discussies binnen een bepaald onderwerp of vakgebied. Zo zijn in de afgelopen jaren nummers verschenen over psychoanalyse, feminisme, marxistische staatstheorie, kunstgeschiedenis, ideologie, seksualiteit, geschiedenistheorie, technologie als maatschappelijk proces, jeugdcultuur enzovoorts. Het is tevens een gewaagde onderneming aangezien de redactie zelf beslist niet in al deze gebieden gespecialiseerd is. In nummer 32, dat in maart 1983 verscheen, begeeft men zich op het vakgebied van de culturele antropologie. Onder de titel 'Verwantschap en produktiewijze' zijn in dit nummer een aantal vertalingen en oorspronkelijke teksten verzameld waarmee de marxistische benadering binnen het vak in kaart wordt gebracht, met uitlopers naar het structuralisme van Lévi-Strauss en de feministische kritiek daarop.

Het concept 'produktiewijze' en daarmee verbonden begrippen als 'productieverhoudin-

gen', 'productiekrachten', 'reproductie' of 'klassenstrijd' zijn basisbegrippen uit de marxistische theorie, terwijl 'verwantschap' het dominante kenmerk, of de 'overkoepelende sociale structuur' (Raatgever in TEU 32) is van de van oudsher door antropologen bestudeerde samenlevingen. De centrale discussies binnen de marxistische benadering in de antropologie worden dan ook gevoerd over de kwestie hoe verwantschapsanalyses enerzijds en analyses in termen van productiewijzen anderzijds op elkaar betrokken kunnen worden. In het themanummer van *Te Elfder Ure* komt deze verhouding nog het meest expliciet naar voren in de vertalingen van de Franse antropologen Claude Meillassoux en Pierre-Philippe Rey over respectievelijk reproductie en macht binnen de 'huishoudelijke productiewijze' (Meillassoux) en klassentegenstellingen binnen de 'verwantschappelijke productiewijze' (Rey), alsmede in een bijdrage van de Nederlandse antropologe Reini Raatgever (waarover straks meer). Een andere Nederlandse antropoloog, Peter Geschiere, probeert de ideeën van Meillassoux en Rey toe te passen op een analyse van de bruidsprijs bij de Maka in Kameroen. Van Maurice Godelier werd een artikel vertaald over seksualiteit en macht bij de Baruya in Nieuw-Guinea, het onderwerp waar hij later (in 1982) het boek *La production des grands hommes* over heeft gepubliceerd. Twee andere vertalingen betreffen een hoofdstuk uit de verwantschapstheorie van Claude Lévi-Strauss en een feministische kritiek daarop van de Amerikaanse antropologe Eleanor Leacock. Het geheel is voorzien van een uitvoerige redactionele inleiding waarin teksten en auteurs in hun onderlinge samenhang worden gepresenteerd.

Het is jammer dat de *Te Elfder Ure*-redactie van Godelier, die middels verschillende publikaties een belangrijke rol in het debat over verwantschap en productiewijze heeft gespeeld, juist een tekst heeft vertaald die enigszins buiten dit thema valt. Ook de vertalingen van Lévi-Strauss en Leacock behandelen niet het thema van de *verhouding tussen verwantschap en productiewijze*. De opname in dit nummer van het 29e en tevens laatste hoofdstuk uit *Les structures élémentaires de la parenté* (1949) wordt door de redactie gemotiveerd met een verwijzing naar het belang van Lévi-Strauss' positie als referentiepunt voor de Franse marxistische antropologie. Dat moge dan in het algemeen waar zijn, maar van de marxistische antropoloog voor wie dat bij uitstek opgaat, Godelier, heeft men nu juist een tekst uit de periferie van het eigenlijke thema gekozen, terwijl mijns inziens voor de andere twee vertaalde marxistische antropologen (Meillassoux en Rey) geldt, om het in de woorden van de redactie van het themanummer uit te drukken: 'dat een totale verwerping van de denkbeelden van Lévi-Strauss (...) onrecht doet aan het belang ervan en ook schadelijk lijkt voor de marxistische theorievorming zelf' (p. 522).

Het artikel van Reini Raatgever aan het slot van dit nummer maakt echter veel goed doordat ze een mogelijke synthese van de ideeën van Althusser, Meillassoux, Rey en anderen enerzijds, en Mauss en Lévi-Strauss anderzijds aan een kritisch onderzoek onderwerpt juist op het punt van hun relevantie voor het thema 'verwantschap en productiewijze'. Na eerst de tekortkomingen van de gangbare feministische benadering te hebben geconstateerd, laat ze zien hoe de marxistische theorie binnen de antropologie kan worden aangevend voor een beter begrip van verwantschap als een 'overkoepelend maatschappelijk systeem' zonder dat daarbij de positie van vrouwen uit het oog wordt verloren. De titel van Raatgevers stuk, 'Geëchte arbeid', verwijst naar de uithuwelijking van vrouwen die ze in patrilineaire en patrilineale Afrikaanse samenlevingen interpreteert als een soort arbeidscontract dat die vrouwen met de groep van haar man aangaan.

Het lijkt me een goede zaak dat men het in *Te Elfder Ure* niet heeft gelaten bij een weergave van de discussie elders, maar dat ook de ontwikkeling van een marxistische antropologie in Nederland naar voren komt, zij het dat, afgezien van de redactionele inleiding, slechts twee van de zeven opgenomen teksten door Nederlanders werden geschre-

ven. De andere teksten werden allemaal door de redactie in het Nederlands vertaald, over het algemeen degelijk en leesbaar. Merkwaardig is evenwel dat men de inleiding van Godeliers artikel in de vertaling heeft weggelaten *zonder* daar enige redactionele melding van te maken. Ook vond ik het vreemd te moeten constateren dat van het beroemde opstel van Lévi-Strauss over 'het gezin' (orig. 1956 in het Engels en 1971 in het Frans) voor de tweede keer een Nederlandse vertaling werd gepubliceerd, namelijk als 'annex' bij *Te Elfder Ure* 32 in de reeks 'Filosofie' van de Socialistische Uitgeverij Nijmegen. Het ontbreken van een verwijzing naar die eerdere Nederlandse vertaling (pp. 169-200 in *Aula* nummer 191, Utrecht 1965), laat staan van een motivering om tot een tweede vertaling van dezelfde tekst over te gaan, is waarschijnlijk te wijten aan onbekendheid met die eerste vertaling; dat had voorkomen kunnen worden wanneer de redactie zich beter door antropologen had laten informeren. Afgezien van dit soort, laten we maar zeggen 'redactionele schoonheidsfoutjes' kan de uitgave van *Te Elfder Ure* 32 worden beschouwd als een verdienstelijke bijdrage aan de antropologiebeoefening in het Nederlandse taalgebied.

Paul van der Grijp

Marnix Krop (red.): **De smalle marge van de onafhankelijkheid. Opstellen over Afrika.**
Bert Bakker/Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, 1982, 405 pp.

De smalle marge van de onafhankelijkheid is een bundel van 16 opstellen over Afrika, die in samenwerking met de Wiardi Beckman Stichting tot stand is gekomen. Het boek is onderverdeeld in vier delen.

In het eerste, meer algemene deel, schetst Peter Geschiere *de ontwikkeling van prekoloniaal Afrika naar de hedendaagse staten met hun 'grillige', 'avonturistische' politieke praktijk*. Geschiere hanteert het marxistische verklaringsmodel van de 'koppeling van produktiewijzen'. In die visie worden de huidige verhoudingen in Afrika bepaald door de overheersende kapitalistische produktiewijze, die zich verder kan ontwikkelen door de exploitatie van ondergeschikte, 'domestieke' produktiewijzen (p. 45). Dit deel is op uiterst didactische wijze geschreven: helder Nederlands; geen overbodig jargon; termen worden, waar nodig, verklaard; voldoende herhalingen om de lijn van het betoog vast te houden; en de vele concrete voorbeelden doen recht aan zowel de gemeenschappelijke kenmerken van de Afrikaanse geschiedenis als aan de grote verschillen tussen Afrikaanse samenlevingen.

Het tweede deel bevat zes opstellen over de buitenlandse inmenging in hedendaags Afrika. Ger van Roon behandelt in een tamelijk beschrijvend artikel het *imperialisme na de dekolonisatie*, waarbij hij zich baseert op de dependencia-theorieën. Bob Cohen heeft een kritisch stuk geschreven over de verdragen van Yaoundé en Lomé tussen *de Europese Gemeenschappen en Afrika*. De hypocrisie van *Frankrijks bemoeienissen* met Afrika wordt door Klaas de Jonge aan de kaak gesteld, terwijl Basil Davidson de rol van *de Cubanen in Afrika* vanuit een duidelijk socialistisch standpunt belicht. Aly Knol legt een terechte sympathie voor de vergeten bevrijdingsoorlog in *Eritrea* aan de dag en Jan Stoof, tenslotte, behandelt *Zaire* als voorbeeld van de voortdurende uitbuiting van Afrika door het Westen.

Deel III over de politieke en sociaal-economische verhoudingen begint met twee algemene inleidingen: *Afrika in (onder)ontwikkeling* door Bram van Ojik dat aansluit bij de theorie van het perifeer kapitalisme, en een wat impressionistisch geschreven artikel van Johanna Fortuin over *de rol van de vrouw* in de dagelijkse strijd om het bestaan. Aan de hand van vier case-studies wordt de, vooral economische, afhankelijkheid van Afrika vervolgens geïllustreerd (*Boven-Volta* door Meine-Pieter van Dijk; *Tanzania* door Arie Gerla; *Senegal* door Klaas de Jonge; *Kenia* door Willem Veenstra; *Nigeria* door Bernhard Schellenberger).

In het laatste deel staan de Nederlandse betrekkingen met Afrika centraal. Henk Overbeek gaat terug naar de oprichting van de Vereenigde Oostindische Compagnie (1602) en eindigt bij de bescheiden *rol van de Nederlandse handel met Afrika*, thans. In de laatste bijdrage aan de bundel evalueert Roeland van Geurs de *Nederlandse ontwikkelingshulp aan Afrika*. De titel van een paragraaf 'Via De Koning en Van Dijk Terug Naar Af' spreekt voor zich. De recente Herijdingsnota van Schoo zorgt er helaas voordat de conclusies van dit artikel nog steeds actueel zijn.

Al met al wordt een tamelijk somber beeld getekend van Afrika, waar 'afhankelijkheid' en 'geringe voedselproductie' sleutelbegrippen zijn. De in de inleiding geformuleerde doelstelling – door kennisverbreding een bijdrage leveren aan een Nederlands vredes- en veiligheidsbeleid – klinkt wat al te ambitieus. En hoewel de bundel in werkgroepverband tot stand is gekomen, valt het op dat de bijdragen ongelijksoortig van aard of niveau zijn en elkaar hier en daar overlappen. Ook het rode pennetje van de eindredacteur had wat scherper mogen zijn: 'acculturisatie', 'ter illustrering' en 'men heette hem een landverrader' vind ik geen fraai Nederlands; afkortingen dienen systematisch verklaard te worden. Desondanks: een informatief boek over Afrika.

Gerti Hesseling

Adam Kuper: *Wives for Cattle. Bridewealth and Marriage in Southern Africa*, Routledge and Kegan Paul, London, 1982, 202 pp.

Het centrale thema in Kupers studie is de uitwisseling van vee voor vrouwen in zuidelijk Afrika en de verschillende manieren waaraan organisatorisch, ideologisch en ritueel vorm wordt gegeven. Eén van Kupers niet geringe verdiensten is dat hij met dit werk helderheid schept in wat tot nu toe een onoverzichtelijke baaierd was van etnografische rapportage. Een tweede verdienste is dat hij tegelijkertijd op overtuigende wijze laat zien hoe de variaties in het *lobolo*-complex regionale complexen vormen, die via systematische transformaties met elkaar verbonden zijn. Na de grondregels van het uitwisselingsmechanisme besproken te hebben wordt gedetailleerd ingegaan op vier grote varianten binnen het systeem, namelijk de uitwisselingen zoals die plaatsvinden bij de Lovedu ('marrying in'), de Venda (???), de Swazi ('marrying up') en de Tsonga ('marrying out'). Verder laat Kuper zien hoe een en ander zijn uitdrukking vindt in en samenhangt met variaties in huwelijksplechtigheden en de manier waarop de kraal ruimtelijk geconcipeerd is. Zoals reeds blijkt uit de titel is de centrale these niet die van het orthodox structuralisme volgens hetwelk zusters worden uitgewisseld tegen echtgenotes (althans in de minder complexe systemen). Kupers standpunt (zie ook Kuper 1983, waarin uitgebreid op deze kwestie wordt ingegaan) daarentegen is dat vrouwen worden uitgewisseld tegen vee. Het boek is dan ook niet alleen een intelligente en elegante toepassing van reeds bekende structuralistische concepten en methoden, maar het vertegenwoordigt ook nog een significante nieuwe discussie binnen het structuralisme. Wel geldt voor dit boek wat voor vrijwel alle structuralistische studies geldt, dat men weinig zicht krijgt op de manier waarop zo'n uitwisselingssysteem in concreto opereert, dat wil zeggen in een context van machtsrelaties, die zich manifesteren in allerlei vormen van onderdrukking en uitbuiting, al moet erkend worden dat Kuper niet blind is voor deze aspecten (zie bijv. p. 164).

Bibliografie: Kuper, Adam, 'Des femmes contre des boeufs. Réponse à Luc de Heusch', *L'Homme*, oct.-déc. 1983, XXIII (4), pp. 33-54.

M. Schoffeleers

G. Hesseling: **Senegal. Staatsrechtelijke en politieke ontwikkelingen**, Maarten Kluwer, Antwerpen-Amsterdam, 1982, 414 pp.

Er verschijnt in het Nederlands erg weinig literatuur over Afrikaans recht en politiek. Dat is op zichzelf al een reden om het boek van Gerti Hesseling met open armen te ontvangen. Maar het is ook een goed boek, in de eerste plaats omwille van de benadering van staatsrechtstudie. Voor het recht in het algemeen, en het staatsrecht in het bijzonder, geldt dat de geïsoleerde studie van regels en technieken buiten de context waarin ze functioneren weinig informatieve waarde heeft. Natuurlijk dient het staatsrecht om de werking van de instellingen en het politieke spel te regelen, maar het wordt op zijn beurt evenzeer bepaald door die politieke krachten. Studie van staatsrecht heeft derhalve slechts zin wanneer er oog is voor de wederzijdse beïnvloedingen van het staatsrecht en de politieke evolutie. Het cosmetische karakter van de geïsoleerde studie van regels blijkt duidelijk wanneer men denkt aan de gelijkenis tussen de Afrikaanse en Europese grondwetten op het ogenblik van de onafhankelijkheden in Afrika. Daarna gingen quasi-identieke teksten een leven leiden dat zeer verschillend en dikwijls tegengesteld was. Gerti Hesseling erkent die wisselwerking en poogt zoveel mogelijk het staatsrecht en de politieke evolutie aan elkaar te relateren.

Het boek, in feite een constitutionele en politieke geschiedenis van Senegal, is opgebouwd rond het thema 'receptie'. Dat is zinvol vermits het Senegalees geschreven recht, en het staatsrecht in het bijzonder, een (voornamelijk uit Frankrijk) gerecipieerd recht is. Tijdens de koloniale periode is zulks evident, maar ook na de onafhankelijkheid bleef het oude moederland, net als in de meeste Afrikaanse landen, de voornaamste bron van juridische inspiratie. Doordat het receptieproces chronologisch gevolgd wordt, krijgt het boek een logische opbouw. Na een inleidend hoofdstuk over het begrip receptie ('een proces van rechtsverandering waarbij een min of meer continu contact tussen twee of meer sociale groepen met een verschillende rechtscultuur ertoe leidt dat de ene groep rechtselementen van de andere groep of groepen overneemt') en een tweede hoofdstuk met achtergrondinformatie over Senegal, beschrijft de auteur in het derde hoofdstuk de voorbereidingsfase van het receptieproces. Ze maakt onderscheid tussen de algemene en de juridische voorbereiding. De algemene voorbereidingsfase behoort echter niet tot het receptieproces en ware wellicht beter in een andere context behandeld, alhoewel in deze paragrafen wel duidelijk gemaakt wordt in welke kaders het geïmporteerde recht gepast moest worden. De eigenlijke juridische voorbereidingsfase begint pas met de introductie van elementen uit een vreemd, *in casu* Frans, rechtsstelsel in het midden van de negentiende eeuw. Dit proces wordt boeiend beschreven in het derde en het vierde hoofdstuk, dat wordt afgerond met de onafhankelijkheid, het einde van de voorbereidingsfase en het 'moment van de uitwendige receptie'. Interessant is in hoofdstuk 3 de behandeling van de wel erg Franse mythe van de assimilatie, die gedurende korte tijd in een deel van het Senegalese kustgebied werd uitgetoet. Voor mij had hier echter ook wat onderzoek naar de situatie van juridisch pluralisme in het koloniale Senegal bij gekund.

Het moment van de uitwendige receptie op constitutioneel vlak komt met de onafhankelijkheid onder de grondwet van 1960. Het Franse model is onmiskenbaar, en Hesseling onderzoekt de factoren die geleid hebben naar deze overname. Senegal, en de overige voormalige Franse gebieden, hebben het geluk gehad dat Frankrijk met de grondwet van 1958 de Vijfde Republiek had ingeluid, met haar '*exécutif fort et parlement faible*' (De Gaulle). De constitutionele ontwikkeling in de Afrikaanse landen die de onafhankelijkheid waren ingegaan met een parlementaire grondwet heeft het ongeschikte van het 'Westminster Model' aangetoond. In het vijfde hoofdstuk worden de bronnen van de receptie op een gedetailleerde manier bestudeerd aan de hand van een vergelijking tussen de Franse en de Senegalese grondwet.

De derde fase van het receptieproces, die van de verwerking, is het onderwerp van het zesde hoofdstuk. Het is een periode van grote politieke en constitutionele veranderingen, die zich echter voltrokken in relatieve orde en rust. De evolutie verliep langs twee lijnen: wat de verhouding tussen de machten betreft evolueerde Senegal van een beperkt parlementair systeem via een presidentieel stelsel en het presidentialisme naar een gematigd presidentieel stelsel: wat de partijen betreft gaat de evolutie van het meerpartijstelsel via een *de facto* eenpartijstelsel eerst naar het 'tripartisme' en daarna opnieuw naar het meerpartijstelsel. Het achtste en laatste hoofdstuk bevat een terugblik op het receptieproces. Gerti Hesseling besluit dat er geen botsing heeft plaatsgehad tussen het nieuwe en het bestaande rechtsstelsel en dat er geen zichtbare invloed van autochtoon recht is op het hedendaagse staatsrecht. De mening van de auteur dat de prekoloniale periode de grondslag heeft gelegd voor een vlot receptieproces lijkt me betwistbaar; veeleer lijkt staatsrecht makkelijker te introduceren dan privaatrecht onder meer omdat het enkel een bovenlaag treft en nauwelijks invloed heeft op het dagelijks leven en de sociale verhoudingen. Over het zevende hoofdstuk ('Participatie en informatie') ben ik heengewipt. Zoals andere recensenten van dit boek heb ik er wat moeite mee. Het past niet in de logische opbouw van het werk en legt, in tegenstelling tot de overige hoofdstukken, veel minder en soms helemaal niet de band met de politieke en sociale realiteit. Wanneer het gaat over krachten zoals de pers, de partijen en de vakbonden en een heet hangijzer zoals de taal, dan zou een meer contextuele en minder juridische behandeling hier beslist van belang geweest zijn.

Eigenlijk is dit de enige negatieve noot die ik zie, en ik vind dat ook niet zo belangrijk in de bespreking van een boek zoals er meer zouden moeten worden geschreven. De taal is helder en leest als een roman, in het geheel genomen lijken de juridische en politieke analyses goed en de informatieve waarde van het werk is groot, met name dank zij de voortdurende binding van recht en politiek. Het is een uitstekende bijdrage tot onze kennis van het vergelijkend staatsrecht, en – mocht er een Franse vertaling komen, wat ik hoop – tot de kennis door de Senegalezen van hun staatsrecht en politieke geschiedenis.

Filip Reyntjens

G. Jan van Apeldoorn: **Perspectives on Drought and Famine in Nigeria**, Allen and Unwin, London, 1981, 184 pp.

Het boek van Van Apeldoorn is bijzonder welkom. Het biedt het eerste systematisch overzicht over de beschikbare literatuur met betrekking tot de droogte en hongersnood van 1972-1974 in Noord-Nigeria, die veel minder bekend zijn dan de gelijktijdige ramp in het Sahel-gebied. De auteur doet tevens een geslaagde poging om – vanuit het perspectief van de Nigeriaanse politieke economie – te verklaren hoe de droogte van 1972-1974 in hongersnood kon verkeren; en tenslotte verschaft hij nog een stel richtlijnen om zulk een ramp in de toekomst te voorkomen.

Het boek begint met een kort theoretisch kader om rampen te analyseren; daarna volgen drie delen. In het eerste deel behandelt de auteur de Nigeriaanse ervaring met droogte en hongersnood. Hij schetst de geografische context en geeft een (misschien wel wat al te beknopte) historische uiteenzetting over droogtes en hongersnood in Nigeria. Vervolgens beschrijft hij de kenmerken en gevolgen van de ramp van 1972-1974 alsmede de reacties van de bevolking hierop. Hij brengt op een overtuigende wijze naar voren dat deze hongersnood een 'klasse-inhoud' had: zij trof de 'armen' meer en anders dan de 'rijken'; bovendien creëerde zij een sociale kloof tussen diegenen die zich wel konden redden en diegenen die hulp behoeften.

In het tweede deel analyseert de auteur de politieke economie van hongersnood in Nigeria. Hij probeert de redenen aan te geven waarom de meerderheid van de Noordnigeriaanse bevolking zo kwetsbaar was tijdens de droogte. Hij verwijst allereerst – op basis van de welbekende studies van S. George en D. Morgan – naar de internationale context van hongersnood. Vervolgens toont hij aan hoe de gedeeltelijke inlijving van Noord-Nigeria in het kapitalistisch systeem gedurende de koloniale en postkoloniale periode de traditionele verdedigingsmechanismen tegen hongersnood ondermijnd heeft.

In het derde en laatste deel stelt de auteur een reeks richtlijnen voor om de lokale gemeenschappen meer beschutting te geven tegen toekomstige rampen en hun zelfvoorziening te bevorderen. Hij veroordeelt het ontwikkelingsbeleid van de Nigeriaanse overheid dat vooral gericht is op het opzetten van grote, kapitaalintensieve ontwikkelingsprojecten, meestal in nauwe samenwerking met internationaal kapitaal. Een dergelijk ontwikkelingsbeleid werkt, volgens de auteur, een verdere afhankelijkheid van de lokale producenten en de nationale economie in de hand. Dit laatste deel van het boek lijkt mij het meest vatbaar voor kritiek. Het is maar al te zeer de vraag of de postkoloniale staat en de klassen die gebaat zijn bij het gevoerde ontwikkelingsbeleid, een dusdanige omvorming van het ontwikkelingsbeleid zouden toestaan dat lokale zelfvoorziening verhoogd zou kunnen worden (vergelijk R. H. Bates' overtuigende analyse in *Markets and States in Tropical Africa*, Berkeley, 1981). Waarschijnlijk kunnen organisaties en acties van lokale producenten eerder een omvorming van het gevoerde ontwikkelingsbeleid afdwingen. Het verzet van lokale boeren tegen het Bakalori Irrigatie Project, een grootschalig, kapitaalintensief ontwikkelingsproject in Noord-Nigeria, duidt erop dat lokale producenten onder bepaalde omstandigheden bereid zijn zich tegen het ontwikkelingsbeleid te keren en hun belangen en zelfvoorziening te verdedigen (zie Tina Wallace in *The Review of African Political Economy*, no. 17, 1980, pp. 59-70).

Piet Konings

D. van Arkel, G. C. Quispel, R. J. Ross: **De Wijngaard des Heeren?'. Een onderzoek naar de wortels van 'die blanke baasskap' in Zuid-Afrika**, Martinus Nijhoff, Leiden (Cahiers Sociale Geschiedenis 4), 1983, 83 pp.

In deze studie combineren Van Arkel, Quispel en Ross hun kennis en inzichten inzake het antisemitisme in Europa, van het zuiden van de Verenigde Staten en van Zuid-Afrika om het verklaringsmodel dat Van Arkel voor het Europese antisemitisme ontwikkelde, te toetsen aan het Zuidafrikaanse systeem dat bekend staat als 'apartheid'. Uitgangspunt was (p. 2), 'dat alle als racistisch of "proto-racistisch" te kwalificeren verschijnselen een zodanige gelijkenis vertonen, dat zij zich lenen voor algemene theorievorming'.

Volgens Van Arkels analyse zijn stigmatisering, sociale afstand en terrorisering van de discriminant te zamen voldoende en noodzakelijke voorwaarden voor het ontstaan van het (anti-joodse) stereotype: er is een veroordelend stempel gelegd op de gediscrimineerde groep, er bestaat geen open interactie en een bepaalde gedragscode tegenover de gediscrimineerden wordt, desnoods met geweld, afgedwongen. Wanneer zijn deze drie voorwaarden in voldoende mate aanwezig in Zuid-Afrika om van een sociaal systeem gebaseerd op racisme te kunnen spreken?

In hoofdstuk III worden enkele hypothesen getoetst en gekritiseerd. In de eerste plaats de stelling van de in de Zuidafrikaanse historiografie gezaghebbende radicale school, volgens welke de intrede van kapitalisme en industrialisatie (± 1870) de beslissende keer in de rassenverhoudingen heeft gebracht. Ondanks waardering voor deze visie onderschrijven de

Leidse onderzoekers haar niet: hoe kan segregatie zo makkelijk worden ingevoerd als deze niet al in de voorgaande periode bestond; hoe is het mogelijk dat meteen na 1870 klassen- en rassenlijnen samenvallen? Het verschil in politieke macht tussen blank en zwart, dat de verhoudingen bepaalt, moet van vóór de industrialisatie stammen.

Volgens de 'Wijngaard'-auteurs moet het ontstaan van de rigide raciale samenleving in Zuid-Afrika gezocht worden in de periode 1800-1830. In de 18e eeuw namelijk was diezelfde samenleving een 'meerstemmige zij het disharmonieuze' samenleving (p. 23), waarin nog geen blanke groepsideologie bestond en geen sprake was van gescheiden etnische blokken. Aangevoerd wordt onder andere dat vrijgelaten zwarte slaven in de burgerbevolking werden opgenomen (al gaat het om uitzonderingen). Positieve uitlatingen door blanken over Khoisan of slaven worden geciteerd en voorbeelden gegeven van het samenleven van mensen met verschillende huidkleur, waaruit de 'meerstemmigheid' van de Kaapse samenleving vóór 1800 moet blijken. Ik vind dit gedeelte (pp. 22-42) het minst overtuigende deel van de studie. Dat het bronnenmateriaal fragmentarisch is kan de auteurs niet verweten worden, maar zouden dergelijke citaten en voorbeelden van raciale harmonie niet ook in het Zuid-Afrika van 1984 gevonden kunnen worden (en de propaganda van Pretoria heeft geen moeite die te vinden), zonder dat daardoor twijfel ontstaat aan het rigide raciale karakter van die samenleving nu? Als straks 'kleurlingen' en Aziaten worden opgenomen in het blanke politieke systeem (door de nieuwe Grondwet), betekent dat dan het einde of de verscherping van een repressief arbeidssysteem? Mijns inziens het laatste.

De invloed van het calvinisme als oorzaak van stigmatisering van de zwarte (heidense) bevolking wordt terecht gerelativeerd, maar de dissertatie van ds. J. C. Adonis (VU, 1982), waarin deze de landonteigening en de 'prominent feelings of racial superiority' ook voor de vroegste periode van de interracial betrekkingen noemt, wordt niet vermeld. Uit de 'Wijngaard' zelf valt veel te citeren, dat wijst op sterke vooroordelen en discriminatie ook vóór 1800 (bijv. p. 57 over de 'vooroordelen en gewoontes die bij hen (= blanken) bijna erfelijk geworden zijn'). De twijfel van schrijvers tegenover de radicale visie dat 1870 de cesuur is in de ontwikkeling naar de apartheidssamenleving, blijft bij mij bestaan ten aanzien van 1800. Dat neemt niet weg dat de periode 1800-1830 zeker een belangrijke fase is geweest in het vastlopen van de raciale verhoudingen aan de Kaap. Met de overname van het bestuur door Groot-Brittannië werd de Kaap blootgesteld aan invloeden van de wereldmarkt ('dependencia'), wat de arbeidsverhoudingen ingrijpend wijzigde, ten nadele van de Khoisan. Blijft de vraag of de confrontatie met de zwarte volken in het noorden, op een schaal die zich in de Kaap nooit had voorgedaan, en waardoor de angst voor het 'swart gevaar' sterk moet zijn toegenomen, als beslissend element in de verklaring van de apartheid gemist kan worden. Deze confrontatie dient zich aan vanaf 1770, maar wordt pas intensief na 1830.

Het probleem bij de toetsing van het gebruikte model lijkt mij te zijn vast te moeten stellen, wanneer aan de voorwaarden in *voldoende* mate is voldaan, om te kunnen zeggen dat het proces onomkeerbaar is geworden. Hoeveel bewijs is nodig om te concluderen dat de stigmatisering algemeen, de sociale afstand beslissend is geworden?

Al overtuigt de bewijsvoering niet geheel, de 'Wijngaard' laat een interessante toepassing zien van het antisemitismemodel op apartheidsland. Dat in de opeenvolging van fasen van groei van het huidige bestel in Zuid-Afrika de eerste dertig jaar van de 19e eeuw van groot belang zijn geweest, is duidelijk aangetoond.

J. Schipper